

مترجم و گردآورنده
احمد سیف

اقتصاد ایران
به روایت اسناد
در قرن نوزدهم

فهرست

۱۱

پیش گفتار

۱۵

گزارشی درباره‌ی تجارت و منابع ولایت گیلان برای سال ۱۸۶۹

۲۱

گزارش کنسول جونز درباره‌ی تجارت ولایت آذربایجان در سال ۱۸۷۰

۲۵

گزارش کنسول راس درباره‌ی تجارت و بازرگانی خلیج فارس برای

سال‌های ۱۸۷۸ - ۱۸۷۳

خلاصه‌ی گزارش درباره‌ی تجارت خلیج فارس ۱۸۷۳ / ۲۵

جمع‌آوری آمار / ۲۵

گروه‌بندی تجارت / ۲۶

طبقه‌بندی کشتی‌ها / ۲۶

بنادر عمده / ۲۶

طبقات تجارتمی / ۲۷

تولیدات مناطق جنوبی ایران / ۲۷

غلات / ۲۷

پنبه / ۲۷

دورنمای تجارت در منطقه‌ی جنوبی ایران / ۲۸

موانع تجارتمی / ۲۸

نیازهای عمومی / ۲۹

پیش‌شرط‌های مخصوص / ۲۹

گمرک و درآمدها / ۳۰

میزان تعرفه / ۳۰

خلاصه‌ی گزارش درباره‌ی تجارت خلیج فارس در ۱۸۷۳ / ۳۱

گزارشی درباره‌ی کشت و صدور تریاک از ایران / ۳۲

گزارش درباره‌ی تجارت خلیج فارس در ۱۸۷۷ / ۳۵

محصولات گیاهی و حیوانی / ۷۰

حیوانات وحشی / ۷۲

صنایع / ۷۳

صابون‌پزی / ۷۳

نمدمالی / ۷۴

تولید باروت / ۷۴

آموزش / ۷۴

کارهای عمومی / ۷۵

تلگراف، پست / ۷۵

۷۶

تجارت ولایت آذربایجان برای سال مالی ۳۱ مارس ۱۸۸۲

۷۸

کشت و تجارت تریاک در ایران

اطلاعات بیش‌تر درباره‌ی تجارت تریاک / ۹۳

۹۵

گزارشی درباره‌ی منابع کشاورزی آذربایجان

گزارش درباره‌ی منابع کشاورزی آذربایجان / ۹۶

۱۰۳

گزارش تجارتنی آذربایجان، ۲۱ مارس ۱۹۰۵ تا ۲۰ مارس ۱۹۰۶

۱۱۲

تجارت ولایت کرمان در سال ۱۹۰۶-۱۹۰۵

۱۱۶

تجارت ولایات کرمانشاه، همدان، کردستان و ملایر برای سال منتهی به

۲۰ مارس ۱۹۰۶

۱۳۲

کشت زیتون در شمال ایران

پیامدهای جنگ برای تجارت / ۳۵

گزارش درباره‌ی تجارت خلیج فارس در ۱۸۷۸ / ۳۷

وسایل ارتباطی با کشتی بخار / ۴۰

تجارت بین خلیج فارس و هندوستان / ۴۱

نیازهای عمومی / ۴۲

موانع محلی بر سر راه تجارت انگلستان / ۴۲

امکانات بالقوه برای گسترش تجارت بریتانیا / ۴۳

کشت در منطقه‌ی کازرون / ۴۴

کشت در یک روستا در منطقه‌ی شیراز / ۴۷

درباره‌ی تریاک ایران / ۵۲

۵۶

تجارت و بازرگانی ولایت استرآباد در سال ۱۸۸۱

موقعیت کنونی تجارت / ۵۶

تعرفه‌ی گمرکی / ۵۷

گز، بندرگاه استرآباد / ۵۷

محصولات ترانزیت / ۵۸

تجارت وارداتی / ۵۹

تغییر مأموران / ۶۰

صادرات و واردات / ۶۱

علت افزایش واردات / ۶۲

کشتی‌رانی / ۶۳

کشاورزی / ۶۳

مالیات و مالکیت زمین / ۶۴

محصولات خاک / ۶۵

جنگل‌ها / ۶۵

منازل / ۶۶

عادات ساکنان این ولایت / ۶۶

زندگی روستاییان / ۶۷

غذای روزانه / ۶۸

کشت و کار / ۶۹

خانه‌های روستایی / ۶۹

لباس زنان / ۷۰

۱۳۴

در سرزمین شیروخورشید یا ایران مدرن

اصفهان / ۱۳۴

لیست قیمت‌ها در اصفهان در ۱۳۶ / ۱۸۸۲

۱۴۴

شیراز در قحطی ۱۸۷۰-۱۸۷۰

۱۵۴

گزارش بانک شاهنشاهی به گران‌ت داف

۱۵۷

گزارش چرچیل (۱۴ آوریل ۱۹۰۶)

۱۶۰

جاده‌سازی در ایران

امتیازات جاده‌سازی روس‌ها / ۱۶۰

امتیازات جاده‌سازی انگلیسی‌ها / ۱۶۵

۱۷۵

یادداشت‌های یک اقتصاددان درباره‌ی ایران

متن سخن‌رانی در انجمن سلطنتی آمارگران در ۲۳ آوریل ۱۹۰۱ / ۱۷۵

غلات / ۱۸۰

پنبه / ۱۸۰

تریاک / ۱۸۱

ابریشم / ۱۸۱

برنج / ۱۸۲

تجارت خراسان / ۱۸۲

پول طلا / ۱۸۶

پول نقره / ۱۸۶

سکه‌های فرعی / ۱۸۸

پول کاغذی / ۱۸۹

استرآباد / ۱۹۰

مازندران / ۱۹۰

گیلان / ۱۹۱

آذربایجان / ۱۹۱

کردستان / ۱۹۲

همدان / ۱۹۳

ملایر و بروجرد / ۱۹۳

لرستان / ۱۹۴

پشتکوه / ۱۹۴

عربستان / ۱۹۵

خلیج فارس / ۱۹۵

خراسان / ۱۹۵

فارس / ۱۹۶

اصفهان / ۱۹۶

تهران / ۱۹۷

سکه‌های فرعی ایران / ۱۹۸

سکه‌های مسی در بازار ایران / ۱۹۸

سکه‌های نیکلی / ۱۹۹

سکه‌های دوشاهی / ۱۹۹

سکه‌های یک‌شاهی / ۱۹۹

کالا‌های واردشده از هند که به روسیه ارسال شد / ۲۰۰

پرسش و پاسخ و بحث درباره‌ی مقاله‌ی آقای رابینو / ۲۰۴

۲۱۵

گزارشی درباره‌ی اوضاع مالی و منابع معدنی ایران

اوضاع مالی / ۲۱۵

جاده‌ها / ۲۲۳

تلگراف / ۲۲۴

نیروی دریایی / ۲۲۶

آموزش / ۲۲۹

حق ماهی‌گیری / ۲۳۱

مالیات / ۲۳۱

قحطی / ۲۳۲

ثروت کانی ایران / ۲۳۴

پیش‌گفتار

در گذر سالیان، به دلیل علاقه‌ای که به تاریخ اقتصادی ایران داشتم و دارم، در هر فرصتی که پیش می‌آمد، می‌کوشیدم تا از اسناد تاریخی، به‌خصوص اسناد وزارت امور خارجه‌ی انگلستان، نسخه‌ای تهیه کنم.

به دوره‌ی دانشجویی، چند سالی روی آرشیو وزارت امور خارجه‌ی انگلستان تحقیق کرده بودم. آن‌چه برای من حیرت‌آور بود، چه در آن سال‌ها و چه حتی پس از آن، فراوانی اسناد بود. به عنوان نمونه، فقط اسناد مربوط به قرن نوزدهم، مجموعه‌ی ۶۰ در مرکز عمومی اسناد انگلستان، بیش از دوهزار جلد است که هر جلد به طور متوسط بین ۲۵۰ تا سیصد صفحه (اگر نه بیش‌تر) است. علاوه‌براین چند مجموعه‌ی دیگر نیز درباره‌ی ایران هست. این را بگویم و بگذرم که من به اسناد مربوط به قرن بیستم تقریباً کاری نداشتم و نمی‌دانم آن‌ها در چند مجلدند. بی‌گمان آن‌ها اسناد سفارت‌خانه‌ای خارجی است و تهیه‌کنندگان‌ش نیز منافع سیاسی و اقتصادی خاص خودشان را داشته‌اند، اما من با این نگرش توطئه‌پنداری که در بین شماری از ایرانیان رواج دارد همراهی ندارم که اسناد یادشده را بی‌ارزش می‌پندارند. تردیدی نیست که لزوماً هر چه در این اسناد هست صحت

گزارشی درباره‌ی تجارت و منابع ولایت گیلان برای سال ۱۸۶۹

دو عامل مانع جدی رشد تجارت این منطقه شده‌اند: اول همه‌جاگستری بیماری کرم ابریشم و دوم غفلت دولت از کاری که باید برای رفع این مصیبت انجام دهد.

جدول زیر درباره‌ی تجارت ابریشم در شش سال گذشته نشان می‌دهد که تجارت این ولایت تا چه اندازه صدمه دیده است.

جدول ۱. ارزش تجارت ابریشم گیلان در شش سال گذشته

سال	ارزش ابریشم صادرشده (به لیره)
۱۸۶۴	۱,۰۵۹,۳۱۰
۱۸۶۵	۶۴۲,۱۷۷ و ۳ شیلینگ
۱۸۶۶	۳۰۶,۲۵۸
۱۸۶۷	۱۴۰,۳۰۷
۱۸۶۸	۱۶۶,۴۰۴
۱۸۶۹	۱۹۸,۴۶۱ و ۱۰ شیلینگ و ۹ پنس

دوسوم محصول سال ۱۸۶۹ با استفاده از تخم نوغان‌های ژاپنی تولید شده که کمپانی برادران رالی وارد کرده بود و بقیه هم از خراسان و دیگر مناطق ایران وارد شده بودند. محصول ابریشم به شرح زیر صادر شد:

جدول ۲. صادرات ابریشم

کشور	لیره	شیلینگ	پنس
فرانسه	۱۰۸,۱۶۹	۴	۷
روسیه	۱۸,۳۲۳	۱	۶
ترکیه	۱۲,۳۶۹	۴	۷
دیگر ولایات ایران	۵,۷۶۹	۴	۷
جمع	۱۴۴,۶۳۰	۱۵	۳
ارزش ابریشم صادر نشده	۵۳,۸۳۱	۱۵	۶
جمع کل	۱۹۸,۴۶۱	۱۰	۹

تجارت مستقیم ابریشم بین این ولایت و انگلستان وجود ندارد. روسیه یگانه کشوری است که با گیلان تجارت مستقیمی دارد. صادرات گیلان به روسیه شامل ابریشم خام، الوار، برنج، خاویار و ماهی دودی است که به‌ویژه دو قلم آخری قابل توجه‌اند. ارزش این صادرات را در سال ۱۸۶۹ معادل ۹۴,۱۶۹ لیره تخمین می‌زنند.

واردات گیلان از روسیه شامل تیرآهن، مس، فولاد، قندوشکر، نفت، آرد، چای و چند قلم دیگر است. چیت گل‌دار با کیفیت نامرغوب را نیز به مقدار کمی وارد می‌کنند، ولی در میان ایرانی‌ها خیلی طرف‌دار ندارد و هرگز نمی‌تواند با تولیدات منچستر، که از طریق تبریز به رشت وارد می‌شود، رقابت کند. اگر بخوایم سراسر یک رقم بگویم، ارزش کل این واردات برای ۱۸۶۹ معادل ۳۹,۲۳۰ لیره بود؛ در نتیجه ارزش کل تجارت خارجی گیلان برای ۱۸۶۹ معادل ۱۳۳,۳۹۹ لیره است که در مقایسه با سال ۱۸۶۶، یعنی سالی که آخرین گزارش تجارتمی گیلان تهیه شد، تقریباً یک‌سوم آن است. ارزش کل تجارت گیلان در ۱۸۶۶ معادل ۴۰۰,۰۰۰ لیره بود. کمبود پول به خاطر بدی مزمن محصول ابریشم، نه فقط تجارت

خارجی این ولایت بلکه سرتاسر ایران را کاهش داده است. رونق تجارت خارجی ایران به میزان زیادی به ابریشمی که در گیلان تولید می‌شود متکی است، زیرا کشور محصول مناسب دیگری برای صادرات تولید نمی‌کند و تقریباً نیمی از واردات ایران از اروپا، با درآمد ناشی از صادرات ابریشم تأمین مالی می‌شود.

تجارت داخلی مثل تجارت خارجی از بی‌پولی لطمات زیادی خورد. تا جایی که به صادرات مربوط می‌شود، صادرات شامل ابریشم خام، پارچه‌های ابریشمی، گل دوزی‌های ابریشمی، نخ ابریشم، پیلای ابریشم، ماهی دودی، روغن زیتون، صابون، برنج و محصولات حصیری است و ارزش این مجموعه نیز در ۱۸۶۹ معادل ۴۰,۰۰۰ لیره بود.

واردات به گیلان شامل پارچه‌های پنبه‌ای، ابریشمی و پشمی، شال، تریاک، کره، تنباکو (تنباکوی ایرانی) و تخم نوغان است. سه قلم آخر از بقیه مهم‌ترند. تنباکو محصول شیراز است و تخم نوغان را نیز معمولاً از خراسان وارد می‌کنند؛ البته مقدار کمی نیز از کرمانشاه وارد می‌کنند. به دلیل کمیابی تخم نوغان سالم در گیلان، واردات این قلم کالا در دو سال گذشته بسیار مهم شده است. ارزش تخم نوغان وارداتی به گیلان در سال ۱۸۶۹ برابر با ۶۳,۰۰۰ لیره بود.

مقدار کل تجارت با دیگر مناطق ایران معادل ۱۰۳,۰۰۰ لیره بود که نسبت به سال ۱۸۶۶، ۵,۰۰۰ لیره کاهش نشان می‌دهد.

نکات کلی: هیچ بهبود چشم‌گیری در این ولایت اتفاق نیفتاده است، به‌غیر از ساختن یک راه ارابه‌رو نیمه‌کاره بین رشت و پیربازار که آن هم نمی‌تواند تداوم داشته باشد. ولی نظر به این که شاه در سفر اخیرش به گیلان هنگام عبور از این راه سختی زیادی کشید، برای تعمیر آن فرمان صادر شده است. یک مهندس اتریشی که در خدمت دولت ایران است مأمور شده این راه را ارزیابی و هزینه‌های تخمینی احداث آن را مشخص کند. او نیز طرحش را به وزارت امور خارجه تقدیم کرده، ولی هنوز نتیجه‌ای به دست نیامده است. دولت همچنین برای بهره‌برداری از محصول رودبار (زیتون) هم پروژه‌ای در دست دارد. در این منطقه زیتون زیادی به عمل